

КОМОРИ УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІССЯ ТА НАДДНІПРЯНЩИНИ

Марія ВЕРГОВСЬКА

В історії будівельної культури довгий час єдиним багатфункціональним типом будівлі було житло. Функціонально універсальне, воно потребувало певних приміщень для зберігання продуктів харчування. Це функції комори.

Археологічні знахідки жител середньо-стогівської культури періоду енеоліту засвідчують існування господарських ям у різних кінцях житла¹. Традиція хатніх ям зберігалась і в житлі Лівобережного Полісся. Зокрема, у хаті з с. Мамекине Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської області (ілюстр. 1), що експонується в Музеї народної архітектури та побуту України НАНУ (далі Музей), перед полом була зафіксована яма з лядою для зберігання овочів². Яму з сошним дахом польський дослідник К. Мошинський ідентифікує як первісну форму шпихіра для зберігання продуктів та інших запасів³. На Наддніпрянщині подібні ями-погребби з лядою влаштувалися поза житлом під окремим накриттям. Катрага, що зводиться над погребом, є найпростішою формою комори як окремої будівлі. Первісною конструкцією була будівля без стін. Така катрага-омшаник з с. Яснозір'я Черкаського р-ну Черкаської області експонується в Музеї (ілюстр. 2; фото 3). Це крокви, встановлені на землі, зв'язані у шатро та криті соломою по латах.

Із с. Яснозір'я експонується ще одна катрага. Замість стін, тут лише обв'язка з брусів, на якій встановлені крокви. Дах трисхилий, критий солом'яними парками.

Відомі катраги зі стінами в закидку по шулах, як, зокрема, катрага з с. Моринці Звенигородського р-ну Черкаської області (ілюстр. 3)⁴. Вона стоїть над ямою на чотири печери. По ощепинах тут зведено чотирихилий дах на кроквах і крито по латах соломою.

Як релікт багатфункціонального первісного житла, на Волинському та Рівненському Поліссі довгий час існувала традиція одноділь-

ного житла. До нашого часу збереглась однодільна хата 1587 р. з села Самари Ратнівського р-ну Волинської області (експонується в Музеї). В обладнанні хати є пристосування для господарських потреб: система гряд для просушування дров, прядива та мокрого одягу. Все хатнє начиння, знаряддя тут концентрується в нижній зоні: під лавами та на лавах, у підпідччі, на полу.

У процесі розвитку будівництва певні господарські функції виносились за межі хати. Так, ззовні до хати приставлялись ножні ступи, битьельні і терниці, а згодом і жердки з укриттям. Утворювалось приміщення з різноманітними функціями: від утримання худоби (овечок) до зберігання городини. Такі приміщення використовуються й нині. Їх називають халашами чи притулами.

Зразком згаданої прибудови є хата поч. ХХ ст. з с. Тур Ратнівського р-ну Волинської області (фото 1), яка має сіни халашем без стін. Хата невелика, зведена у зруб з соснового брусся, дах двосхилий, на кроквах, критий дошками і соломою. Причілки даху відкриті. Стеля-повал з товстих соснових плах. Над хатніми дверима до випусків повалу приставлено дошки. Їх укрито вищим (болотяною перестояною травою), зверху притиснено жердками, які розташовані віялом, закриваючи отвір з напільного боку. З чола прилаштовано примітивні двері. У такий спосіб створено захищений від негоди простір перед хатніми дверима, своєрідні сіни, які і взяли на себе всі господарські функції, зокрема і функції комори, якої у власниці не було. З розвитком такі притули отримали невисокі стіни і стали частиною будівлі⁵.

Про поширені на Поліссі сіни, у вигляді шалаша, що укладені з жердок, які спираються на вхідну стіну, пише К. Мошинський⁶.

Першою повноцінною господарською будівлею були сіни — універсальне приміщення,

яке перебрало на себе всі складські функції хати. Протилежний від хатніх дверей простір використовувався для зберігання продуктових запасів та побутових речей. Прикладом цього є зрубна дводільна хата XIX ст. в Музеї з с. Дударків Бориспільського р-ну Київської області з великими просторими сіньми, що виконують і функції комори.

Виділення комірної частини у сінях сприяло їх розвитку. Сіни за розмірами вже дорівнювали хаті. Наступним кроком стало утворення перегородки у сінях і виділення комори як окремого приміщення. Це один із генетичних варіантів тридільної хати. Етапи цієї генези фіксує традиційне будівництво, зокрема Правобережного та Лівобережного Полісся.

Подібним дводільним житлом, представленим у Музеї, є хата XVIII ст. із с. Гажин Наровлянського р-ну Гомельської області (колишній Овруцький повіт, тепер республіка Білорусь). Зрубний тристінок сіней, приставлений до хати, має розміри, що дорівнюють розмірам хати. У сінях збереглися сліди первісного облаштування та змін, які відбувались на різних етапах. У кутку з чола були облаштовані лави підкосами, їх періодично піднімали як підгнивали підвалини. У напільному кутку — сліди врізок брусків «полат». Уздовж причілка сіней, над лавою, у зруб врубано жердку. Очевидно, це первісні елементи обладнання зі спальним місцем на літо і робочою зоною біля лав, а також жердкою для зберігання зимового одягу. Але згодом господарські потреби все ж вимагали облаштування комори. Для цього у причілковій частині сіней, замість полу-«полат» вигородили засіки, заклавши дошки у гари, видовбані у стінах. Такі засіки для зерна виконували функцію комори на збіжжя. Проте й цей варіант обладнання сіней вирішили вдосконалити. При капітальному ремонті у сінях вигородили комору, поставивши дошки сторчма. Тут настелили підлогу по лагах, укладених просто на ґрунт. А на поперечну жердку при причілковій стіні і перегородку уклали стелю з колотих дощок. Виходила комора. Внаслідок переділу великих сіней утворювали-

ся дуже вузькі і незручні приміщення. Та коли хати цього типу робили одразу тридільними, а не пристосовували дводільні, то і сіни, і комора ставали ширшими. При цьому, хоч вони і входили складовими у тристінок, але він був довший за клітку хати.

Такою є хата XIX ст. з с. Полиці Камінь-Каширського р-ну Волинської області (експонується в Музеї), у якій при порівнянні вузької комори чималі просторі сіни (ілюстр. 4; фото 4). До цієї первісної тридільної частини почали прибудовувати приміщення, і тут бачимо чи не всі відомі варіанти прибудов. З причілка до хати прибудовано ще одну холодну комору. З напільного боку облаштовано тридільну вузьку прибудову у «прибоку». Її сіни, розташовані проти хатніх сіней, теж прохідні і мають назву «двірець». Проти хати облаштовано теплу комору — «комирку», якій хатня піч забезпечує додаткове тепло у морози. А проти первісної хатньої комори — свининець з підлогою, зі стінами на стоянах. До комори з причілка був ще прибудований сілник зі стінами на шулах, але він не зберігся. Таким чином, тут представлено майже всі відомі варіанти традиційних прибудов до хати.

Особливе місце серед прибудов займає комора, яка через високий рівень ґрунтових вод Правобережного Полісся є наземною утепленою будівлею. У хаті з с. Полиці така комора у притулі з напільного боку. Вона має утеплену стелю з плах, як у хаті, кладені на «клоччя» вінці стін і глинобитну долівку. Комора прогрівається теплою стіною хати проти печі, а у сильні морози вносять жар і висипають у ямку долівки.

Такі ж прибудови роблять і з причілка хати. Вони мають назву «покліт» або «підкліт». Іноді теплі комори стоять і окремо від хати, як у пам'яті з с. Мульчиці Володимирецького р-ну Рівненської області (ілюстр. 5). Але це вже інший тип генези тридільного житла, пов'язаний з об'єднанням хати і комори як окремої самостійної будівлі, а не притули.

Подібний тип житла на Поліссі фіксується на всіх етапах розвитку. Найархаїчнішим є

варіант, коли біля однодільної хати на відстані кількох метрів ставлять комору таким чином, щоб її двері, для зручності, були проти хатніх. Етапом розвитку такого стійкого утворення з двох самостійних будівель стали більш чи менш організовані навіси над простором цих протосіней між хатою і коморою, на що вказує К. Мошинський⁷.

Цей варіант зафіксовано у с. Залав'є Рокитнівського р-ну Рівненської області: дверима до дверей однодільної хати розміщено кліть, дах якої продовжено до стіни хати. При цьому з напільного боку поставлено стіну взакидку жердками по кілках, а з чола залишено відкритий простір. Планування хати з кліттю і протосінями з однією напільною стіною в експозиції Музею представлено хатою початку XIX ст. з с. Серники Зарічненського району Рівненської області і кліттю кінця XVIII століття із с. Дроздинь Рокитнівського району Рівненської області (ілюстр. 6; фото 5)⁸.

Прибудови до хати в один ряд тристінками чи клітьми у чотири кути, поширені на Правобережному Поліссі, формували так звані погонні двір. Такі двори були зручні для сіл з вуличною забудовою і набули розповсюдження після земельної реформи XVI ст.⁹

Традиція прихатніх комор поширена і на Наддніпрянщині. Щоправда, такого функціонального розмаїття, як на Поліссі, не спостерігається. Адже тут відсутні наземні утеплені комори, а всі овочі зберігають у льохах.

У зрубних хатах комори зазвичай виділяють, перегородивши сіни, або зводять кліткою, заклавши сіни по шулах. А в сошних хатах вписують у відповідну структуру сох. У хатах на дві половини формують невеликі комори в глибині сіней, а також влаштовують допоміжні приміщення у халашах при хаті. У зрубних будівлях стіни комори, як правило, не мащені. А в сошних їх мастять і білять, як і стіни хати. Зрубні прихатні та надвірні комори встановлюють на стоянах або великих каменях. Такі комори мають стелю й підлогу, настелені з дощок.

Традиційні прихатні комори широко представлені в експозиції Музею. Так, у сошній

хаті з с. Шевченкове Звенигородського р-ну Черкаської області вузька комора виділена в сінях на всю ширину хати. А в зрубній хаті кінця XIX ст. із с. Яснозір'я Черкаського р-ну Черкаської області приміщення проти хати через сіни переділене на хатину-майстерню і комірчину. У зрубній хаті XVII ст. із с. Хрещатик Черкаського р-ну Черкаської області та хаті кінця XIX ст. з с. Бзів Барішівського р-ну Київської області велику комору виділено у сінях. Велика зрубна комора зведена окремою кліткою і при сошній валькованій хаті з с. Солониця Лубенського р-ну Полтавської області.

Подальшим розвитком господарської функції хати є комора як окрема споруда. Вона існує в різних формах і конструктивних варіантах і пов'язана з генезою універсальної однокамерної будівлі, наповненої сакральним змістом. Комора — таке ж приміщення, що і хата, але позбавлене житлової функції. Щоправда, пам'ять про неї залишилась у ритуалах. Саме у коморі, як окремій самодостатній будівлі, проходить весільний обряд «комора».

Комора, як і житло, зафіксувала всі етапи будівельного розвитку: будівлі з сошними стінами і дахами на кроквах, будівлі зі зрубними стінами і дахами на кроквах, будівлі зі зрубними стінами і дахами на сохах, будівлі зі зрубними стінами і зрубними накотними дахами. Комори мають функціональні різновиди, що ділять їх на утеплені (стежки, борщівники, сирниці, пивниці тощо) і холодні (шпихіри, кліті, комори, амбари тощо), а також громадські комори на хліб — гамазеї, магазини.

У Музеї експонується шпихір XVII ст. з с. Самари Ратнівського р-ну Волинської області (фото 6). Зрубна клітка стоїть на масивних дубових лежнях-окоренках, укладених просто на землю. Комора має дощату підлогу з плах, покладених упоперек на підвалини і середню поздовжню лагу. Плахи зрубу стін в'язані замками, а посередині — круглими (квадратними) тиблями, битими по круглих, свердлених отворах. На стелі плахи ідуть уздовж по зрубу і поперечному сволоку. Випуски

плах стелі закриті дармовисами, врізаними у випуски верхніх поздовжніх віндів стін. Вітряки вивершуються орнітоморфними формами, крайні крокви зашиті дошками, які утворюють з брусом дармовиса одну площину, названу щитом чи фіціяттом. У щиті над дверима врізано невеликі дверцята (які, як і основні двері шпихіра, мають конструкцію з бігуном) для доступу на горище.

Ряд особливостей має кліть XVIII ст. з с. Березове Рокитнівського р-ну Рівненської області (експонується в Музеї) (Ілюстр. 8). Зруб з нетовстого кругляка, в'язаного круглими врубками з випусками стоїть на високих стоянах. Доштата підлога покладена на лагах, на причілкових випусках яких влаштовано підлогу піддашка перед дверима. Стеля відсутня, зруб стін переходить у зруб накотного двосхилого даху. Випуски віндів на причілок утворюють піддашок. Обладнання обмежується трьома жердками, врубаними у причілки попід стінами, там, де починається дах, і уздовж гребеня даху. Кліть крита коленими дошками, укладеними на схилю накоту і спертими у закрилини, підтримувані спеціальної форми крючинами, врізаними у верхній вінець поздовжніх стін і підведеними під перший прогон накоту.

Цікава конструкція стебки XIX ст. з с. Познань Рокитнівського р-ну Рівненської області (експонується в Музеї) (фото 7). Оскільки це утеплена комора на городину, то зруб, що стоїть на таких же стоянах, осаджений до поверхні ґрунту. Стіни із соснового брусця, зведені у зруб, у «просте вугло» з випуском. Вінді укладені на мох. Стеля доштата, поздовжня, з тонких колених дощок, утеплена піском. Дах двосхилий, влаштований по «запісочниках» зрубу і по гребеню даху «вільчику», спертому на короткі підсошки-«дідки», врубані у верх зрубу посередині причілків. Дах критий коленою дошкою, укладеною на зруб і вільчик, і спертою у закрилини, влаштовані на випусках ключів.

Стебка з с. Мединівка Коростенського р-ну Житомирської області (експонується в Музеї) має чималий піддашок на стовпцях, в'язана на

дубових підвалинах у зруб, з вільхових плах, укладених на мох. Долівка земляна, стеля з колених дощок, утеплена піском. Над стебкою і піддашком виведений суцільний чотирискхилий дах на кроквах, критий соломкою.

На Лівобережному Поліссі давні зрубні кліті подібні до поширених на Рівненщині, як наприклад, кліть с. Машеве Ссменівського р-ну Чернігівської області (фото 2) подібна до наведеної кліті з с. Березове, проте вхід тут не з причілка, а посеред поздовжньої стіни¹⁰. Така традиція розповсюджена на Сіверщині.

В Музеї також експонується амбар з Лівобережного Полісся — с. Бегоща Рильського р-ну Курської області (тепер Російська Федерація) (ілюстр. 7). Це холодна комора на хатне начиння, одяг, продукти харчування, що не бояться морозу (зерно, сало тощо). Двері на причілку. Двосхилий дах не має водостоку, а невеликий випуск низького «горбатого» даху захищає двері від дощів. При цьому випуски ощепин за стіну утримують «закрилини», в які спираються кругляки стелі даху.

На Київщині та Черкащині збереглась традиція надвірних комор. Вона набула особливого поширення з виділенням другого житлового приміщення в тридільному житлі¹¹. Це зрубна комора з піддашком на випусках поздовжніх віндів чи на стовпцях. Саме такі комори представлені в експозиції Музею з с. Молодецьке Маньківського р-ну Черкаської області (ілюстр. 9), с. Моринці Звенигородського р-ну Черкаської області (ілюстр. 10) та з с. Сухини Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської області (фото 8).

Поряд із зрубними коморами поширені також комори зі стінами в закидку по стовпах, як наприклад, сошна комора з с. Хижинці Лисянського р-ну Черкаської області (експонується в Музеї). Зведена вона з різаних дощок на дубових підвалинах, покладених на камені. Дах чотирискхилий, на кроквах, критий соломкою. Перед дверима є піддашок на двох стовпцях.

Наведені матеріали засвідчують, що процес розвитку комори доволі складний. Зародив-

шись у формі господарської ями, вона пройшла всі етапи будівельного розвитку аж до досконалої самостійної будівлі і набула розгалуженої функціональної диференціації.

¹ Археологія Української РСР. У 3 томах. — К., 1971. — Т. 1. — С. 225.

² Архівні матеріали ДУ Музею народної архітектури та побуту України НАНУ. Арх. №291-2.

³ Moszyński K. *Kultura ludowa Słowian*. — Warszawa, 1967. — Cz. 1. *Kultura materialna*. — S. 540.

⁴ З експедиційних матеріалів. 2006 р.

⁵ З експедиційних матеріалів Верговського С. 1970 р.

⁶ Moszyński K. *Kultura ludowa Słowian*. — S. 550.

⁷ Там само. — S. 566.

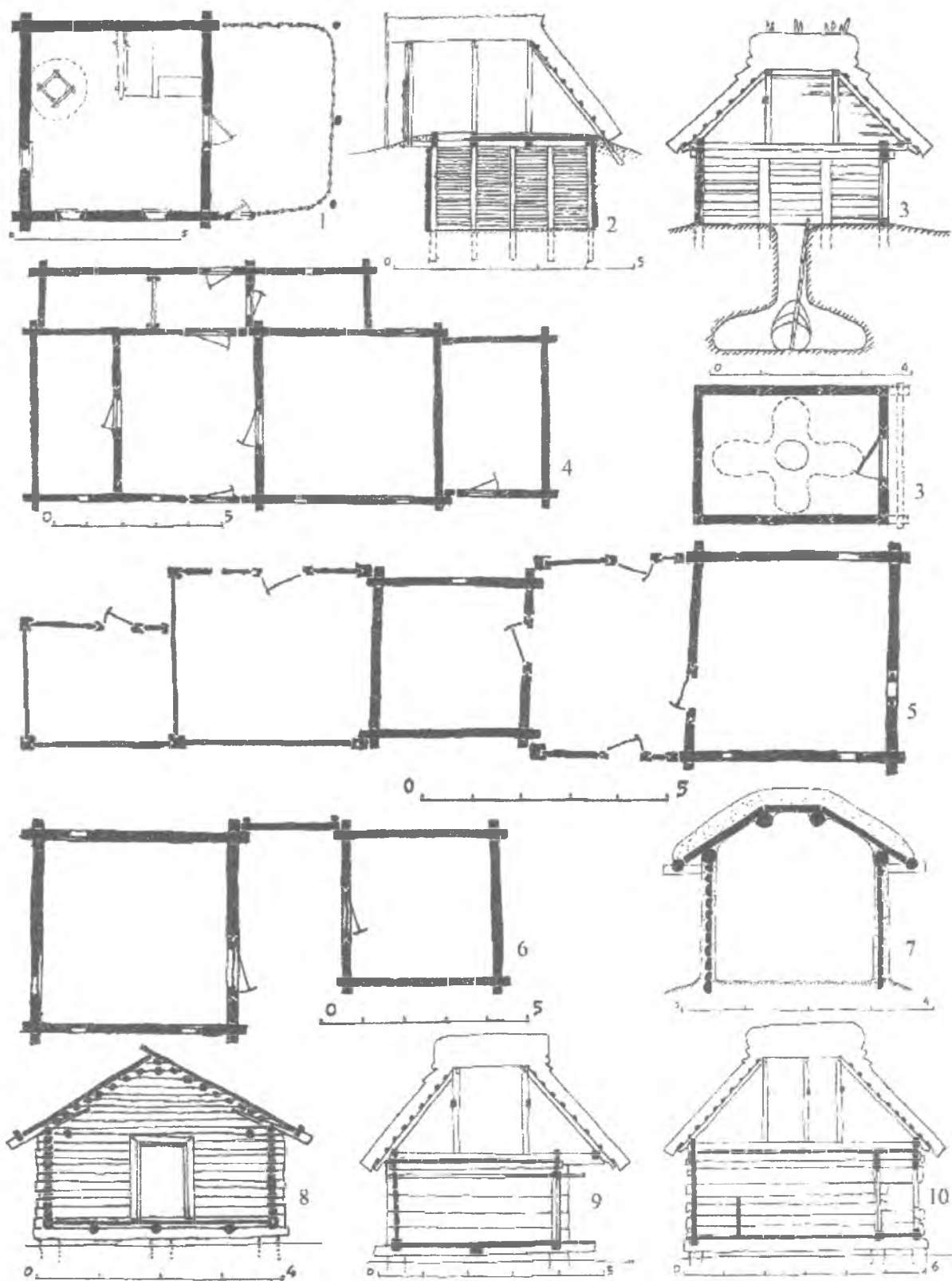
⁸ Архівні матеріали ... Арх. №202.

⁹ Якімович Ю. Драўлянае дойлідства Беларускага Палесся XVII—XIX ст. — Мінск, 1978. — С. 35.

¹⁰ З експедиційних матеріалів Верговського С. 1973 р.

¹¹ Самойлович В. Народное архитектурное творчество Украины. — К., 1989. — С. 10.

Genetic evolution of komora (pantry) as the bearer of preservation one can trace in two aspects: forming of functional adaptation and forming of the specific type of the construction. Initially it was a household pit, which later became a separate construction and gained branched and functional forms.

Ілюстрації: 1. Хата с. Мамекине. 2. Катрага-омшаник с. Яснозір'я. 3. Катрага с. Моринці.
 4. Хата с. Полиці. 5. Хата с. Мульниці. 6. Хата с. Серники. 7. Амбар с. Вєгоша.
 8. Кліть с. Березове. 9. Комора с. Молодецьке. 10. Комора с. Моринці.

Фото 1. Хата с. Тур Ратнівського р-ну Волинської області.
Фото С. Верговського

Фото 2. Кліть с. Машеве Семенівського р-ну Чернігівської області.
Фото С. Верговського

Фото 3. Катрага-омшаник с. Яснозір'я Черкаського р-ну Черкаської області.
Музей народної архітектури та побуту України НАНУ

Фото 4. Хата с. Полиці Камінь-Каширського р-ну Волинської області.
Музей народної архітектури та побуту України НАНУ

Фото 5. Хата с. Серники Зарічненського р-ну Рівненської області.
Музей народної архітектури та побуту України НАНУ

Фото 6. Шпихір с. Самари Ратнівського р-ну Волинської області.
Музей народної архітектури та побуту України НАНУ

Фото 7. Стебка с. Познань Рокитнівського р-ну Рівненської області.
Музей народної архітектури та побуту України НАНУ

Фото 8. Комора с. Сухини Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської області.
Музей народної архітектури та побуту України НАНУ